

KONSTITUCIYALIQ BAQLAW INSTITUTINIŇ QÁLIPLESIW TARIYXI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10593323>

Aqilbekova Saltanat

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti oqitiwshısı

Dáslep, XVII ásirdeń baslarında Ullı Britaniyada konstituciyalıq baqlawǵa uqsas funkciyalardı orınlawshı Jasırın Keńes iskerlik kórsetken. Ullı Britaniya tariyxınıń sol dáwiri ushın tán bolǵan bul organ koloniya nızamshılıq keńesleri qabıl qılǵan nızamlardı Ullı Britaniya parlamentiniń tiyisli koloniya ushın shıǵarılǵan nızamına sáykesligin teksergen. Ózara qarama-qarsılıq (anıǵıraǵı Ullı Britaniya nızamına qarsı) anıqlansa, koloniyalar nızamları haqıyqıy emes dep tabılǵan hám biykar qılınǵan.

Zamanagóy mániste túsiniletuǵın konstituciyalıq baqlawǵa bul organ iskerligi uqsap ketse-de, biraq bul huqıyqıy hújjetin sol Konstituciyaǵa sáykesligin anıqlawdı anlatpaydı. Sebebi búgingi kúnde de Ullı Britaniya jazılǵan Konstituciyaǵa iye emes. Zamanagóy mánistegi konstituciyalıq baqlaw ushın, eń dáslep, jazılǵan Konstituciya zárúr. Sonıń ushın da jáhándagi birinshi jazba Konstituciya watanı – AQSHda konstituciyalıq baqlawdıń payda bolıwı tosınnan emes edi. AQSHtıń gárezsizligi ushın gúres alıp barılıp atırǵan hám tiykarǵı mámleketlik organları qáliplestirilip atırǵan dáwirde sudyalar ádil sudlawdan tısqarı nızamlarǵa talqılaw beriwleri hám Konstituciyaǵa qayshı nızamlardı biykar qılıwları menen baylanıslı pikirler payda boldı.

1787 jıl AQSH Konstituciyasınıń qabıl qılınıwı menen AQSH milliy huqıyqıy sisteması tariyxında túp burılıs dáwiri baslandı, jámiyette insan huqıq hám erkinlikleri haqqında kóp aytila baslandı. Baspa sózde AQSH Konstituciya avtorlarınıń kóplegen maqalaları soǵan baǵıshlandı.

Publicistik esseler payda boldı hám olar “Federalist” dep atalıwshı gazetada basıp shıǵarıla basladı. Gazetada basıp shıǵarılatuǵın esselar tiykarınan siyasiy temada bolıp, olardıń avtorları – Aleksandr Gamilton, Jeyms Medison hám Jon Jeylar edi. Gamilton hám Medisonlar AQSH Konstituciyasını islep shıǵıwǵa qatnasqan hám haqılı túrde AQSH xalqı olardı Konstituciya avtorları qatarına kiritedi. Jon Jey sol paytda Konstituciyalıq Konvent bolmaǵan bolsada, biraq, Kontenental Kongress (AQSH Kongresi dúzilgenge shekem parlament wazıypasın orınlaǵan) Prezidenti wazıypasın orınlaǵan hám júdá kúshli, belgili yurist esaplanǵan. Olar “Federalist” sıyaqlı baspalarda járiyalanǵan maqalalarına

özleriniñ atların qoymay (sır saqlawdı maqul kórgen), “Publiy” laqabı astında olardı járiyalağan. Jaña qabıl qılınğan Konstituciyanı xalıqqa túsindiriw hám úgiti-násiyat qılıw ushın olar yarım jil dawamında 85 maqala járiyalağan. Sonday maqalalardan bir qanshası sudlar iskerligin jetilistiriw, atap aytqanda, olarğa konstituciyalıq baqlaw funkciyasın beriw haqqında edi. Bunday ideyalar sol paytda kópshilik tárepinen bildirildi hám talqılandı. AQSH Konstituciyasında konstituciyalıq baqlaw institutı bekkemlenbegen bolsa-da, bul ideyalardıń ámelge asıwı ushın birden-bir túrtki jeterli boldı. 1803 jil AQSHda gúzetilgen huqıqıy daw sonday túrtki wazıypasın atqardı.

Jánede anıǵıraǵı, bul waqıya 1800 jil baslanǵan 1803 jil óz aqırına jetken edi. Sol waqıtta AQSH sudlawı tariyxında belgili “Merberi Medisonga qarsı” isi kóridi hám ol jáhände mámleketlik huqıqıy turmıstıń ajıralmas bólegi esaplanǵan konstituciyalıq baqlawdıń júzege keliwine alıp keldi.

Bul waqıya tariyxına anıǵıraq toqtalatuǵın bolsaq, 1803 jil AQSHda Prezident saylawı bolıp ótti. Aldıńǵı Prezident Jon Adams ornına jaña Prezident Tomas Jefferson hákimiyatqa keldi. Lawazımınan ketiwden aldın Jon Adams Konstituciya boyınsha ózine berilgen huqıqlardan paydalanǵan halda Senat razılıǵı hám másláháti menen Joqarı sud bassılıǵına Jon Marshalldı tayınladı. Jon Adams Vashingtondaǵı Kolumbiya paytaxt okrugı sudyalılıǵına Jeyms Merberini tayınladı.

Jon Adams tiyisli huqıqıy hújjetlerdi qabıl qıldı hám óziniñ pikirinshe sońǵı májburiyatın da orınladı. Biraq Jeyms Merberi lawazımına tayınlanıwı haqqındaǵı buyırıq óz waqtında paytaxt okrugı sudına jiberilmedi. 1801 jil Aq úyge jaña Prezident Tomas Jefferson keldi hám siyasiy sebeplerge kóre Merberini sudyalıqqa tayınlaw haqqındaǵı Jon Adams buyırǵın tán almadı hám orınlamadı. Bul qarar nızamsız edi.

Federalist Jon Adams Tomas Jeffersonniñ siyasiy dushpanı da bolıp, lawazımınan ketiw aldınan onıń qılǵan háreketleri Tomas Jeffersonǵa oppoziciyalıq toparlardıń kóbeyiwine alıp keliwi múmkin edi. Nátiyjede, kolliziyalıq jaǵday júzege keldi. Tayınlanǵan, kirispegen sudya Merberi jaña Prezidentga múrájáát qıldı, biraq onıń talapları orınlanbaı. Sonda Merberi haqıyqıy yurist sıpatında aqıllı qarar qabıl qıldı – AQSH Joqarı sudına múrájáát qıldı. Ol óz arzasında Joqarı sudtan arnawlı hújjet qabıl qılıwdı hám sol hújjet tiykarında AQSH Mámleketlik xatkeri onıń lawazımına tayınlanıwı haqqındaǵı buyırıqtı atqarıw kerekligin soradı. Sol paytdaǵı AQSH Joqarı sudı baslıǵı Marshall qıyın jaǵdayǵa túsip qaldı. Jaǵdaydıń qıyınlıǵı sonnan ibarat, Marshalldıń ózi de Prezident Jon Adams tárepinen lawazımına tayınlanǵan edi. Sonıń ushın da Joqarı sud baslıǵı sıpatında

shúgarǵan qararı Jefferson tárepinen orınlanıwına gúman menen qarar edi. Sudyanıń ekileniwi, álbette sol dáwir ushın tán edi. Sol dáwirde AQSHtıń ózine de sud hákimiyati tolıq gárezsiz emes edi. Merberi arzasında 1789 jılǵı “Sud dúzilisi haqqında”ǵı Nızamga tiykar Jon Adams buyrıǵın májbúriy orınlaw haqqında qarar shúgarıp beriwdi Joqarı suddan soraǵan edi. Sonda sudya Jon Marshall jaǵdayǵa huqıqıy baha berip, nızamdı analiz qılǵan halda 1789 jılǵı nızamnıń 13-bólimin AQSH Konstituciyasınıń 3-statyasına qayshı dep tawıp hám nızamnıń 13-bólimin haqıyqıy emes hámde sudlar tárepinen qollanıwı múmkin emes degen qararǵa keldi. Bul jáhán tariyxında da, AQSH tariyxında da nızamnıń Konstituciyaǵa qayshı dep tabılıwına alıp kelgen, joqarı instanciya sudları tárepinen kórilgen dáslepki is edi.

Solay etip, 1803 jilda jáhán tariyxında dáslepki ret AQSHda konstituciyalıq baqlaw júzege keldi. Sudya Jon Marshall dáslepki ret Konstituciyaǵa qayshı nızamdı biykar qıldı hám konstituciyalıq baqlaw haqqındaǵı teoriyalıq ideyalardı ámeliyatqa engizdi. Lekin Marshaldıń bul qararına prezident hámde Kongress (parlament) qarsı shıǵa aldı. Kópshiliktiń qızıǵıwına sebep bolǵan bul is nátiyjesinde barlıq mápdar mámleketlik organlar razı boldı. Lekin AQSH Konstituciyasında sudlardıń ádil sudlawdı ámelge asırıw wákilligi názerde tutilǵan bolıp, sudlardıń konstituciyalıq baqlaw menen baylanıslı wákilligi haqqında hám ulıwma konstituciyalıq baqlaw haqqında qanday da bir statyada da kórsetilmegen edi. Biraq, “Federalist” gazetasında basıp shıǵarılǵan maqalalarda - Konstituciya statyalarına berilgen talqılawlarda konstituciyalıq baqlaw haqqında pikirler berilgen edi. 1803 jılǵı bunday taypadaǵı birinshi isten soń AQSH Konstituciyası ámeldegi Konstituciyaǵa aylandı. Sebebi Joqarı sud Konstituciyaǵa sholıw tiykarında jańa huqıqıy normalar jarata basladı. AQSHdan soń Hindistan, Italiya, Kanada, Franciya konstituciyalıq baqlaw organları hám konstituciyalıq huqıqıy normalardı jarata basladı.

Ózbekstan gárezsizlikke eriskennen soń, mámleketimiz turmısında óziniń salmaqılı ornına iye bolǵan konstituciyalıq baqlaw uyımına iye boldı.

Ózbekstan Respublikasında konstituciyalıq ádil sudlaw óziniń onsha uzaq bolmaǵan tariyxına iye bolıp, onı biz tómendegi basqıshlarǵa bóliwimiz múmkin:

1. 1990 jil 20 iyunda saylanıwı;

2 1993 jil 6 mayda “Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq sudı haqqında”ǵı Nızamnıń qabıl qılınıwı;

3 1995 jil 30 avgustda jańa redakciyada “Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq sudı haqqında”ǵı Nızamnıń qabıl qılınıwı;

4 1995 jil 22 dekabrda Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq sudınıń saylanıwı.

Shet el mámleketlerinde nızamlardıń 3 túri bar:

- konstituciyalıq;
- organik;
- ordinar nızamlar.

Konstituciyalıq nızam joybarları tiykarınan konstituciyalıq baqlaw uyımları quramınıń kópshilik bólegi tárepinen maqullangannan keyin parlamentke usınıs etiledi. Mısalı, Moldovada konstituciyalıq nızamdı qabıl qılıw baslamasına nızamda belgilengen tártipte sol mámleket puqaraları, parlament, mámleket baslıgı hám húkimet iye esaplanadı.

Organik nızamlarǵa saylaw sisteması, referendumdı shólkemlestiriw hám ótkiziw, parlamentti hám onıń iskerligi, jergilikli basqarıw, siyasiy partiyalar, Sudlar, múlk hám miyrasxorlıq huqıqı sıyaqlı bir qansha nızamlar mısál boladı.

Ordinal nızamlar joqarıdaǵı nızamlarǵa qaraǵanda kemirek áhmiyetke iye bolǵan ápiwayı nızamlardur. Bunday nızamlarǵa mısál qılıp Amnistiya haqqındaǵı nızamdı alıw múmkin.

Kópshilik mámleketler konstituciyalarında xalıqaralıq huqıqtıń ústinligi belgilengen. Bunnan sol nárese kelip shıǵadı mámleketlik huqıqtıń xalıqaralıq huqıq normalarına sáykesligin tekseriw de konstituciyalıq baqlawǵa tán. Kóbinese tayarlap qoyılǵan xalıq aralıq shártnamalar kúshke kiriwinen aldın konstituciyalıq baqlaw uyımları tárepinen tekseriledi. Ayırım jaǵdaylarda xalıq aralıq shártnama konstituciyaǵa muwapıq kelgen hallarda ushırap turadı. Ayırım konstituciyalar usı sáykes kelmeytuǵın halatlardıń aldın alıwshı normalarǵa iye. Mısálı, Franciya konstituciyasınıń 54-statyasında «Eger konstituciyalıq Keńes mámleket Prezidenti premer ministri yaki palatalarınıń baslıqları sorawına kóre xalıq aralıq májbúriyatlardıń konstituciyaǵa muwapıq emesligin aniqlasa, usı xalıq aralıq akt tek ǵana konstituciyanı qayta kórip shıqqannan soń ǵana ratifikaciya qılıw múmkinligi» haqqında ayılǵan.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. ЭХ Эгамбердиев, Ф Кутлымуратов Расторжение брака в органах загс при взаимном согласии супругов. Хабаршысы 4 (103), 4 15 2019
2. KF Kalbaevich Creditor's approval for "transferring debt" and problems of its processing. Thematics Journal of Law 5 (9) 6 2021

3. KF Kalbaevich PROTECTION OF CREDITORS' RIGHTS-AS A CIVIL LAW SUB INSTITUTION WHILE REORGANIZING COMMERCIAL LEGAL ENTITIES. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities 1 (1.4 Legal ... 6 2021
4. АО Жуманов, Ф Цутлымуратов ФУЦАРОЛАРНИНГ МАРКАЗЛАШГАН ТАРТИБДА МАИШИЙ ВА ИЧИМЛИК СУВДАН ФОЙДАЛАНИШИДА ДУЦУЦИЙ МАСАЛАЛАРНИНГ ТАДЛИЛИ ХАБАРШЫСЫ, 129 5 2017
5. FK Kalbaevich Legal Entities-As Subjects of Civil Law. Periodica Journal of U Nadirbekova, R Bayjanova, F Kutlimuratov Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities 8, 57-59 4 2022
6. Ф Кутлымуратов issues of formation of legislation in the Republic of Uzbekistan, Which will radically improve the activities of the legal service Евразийский журнал академических исследований 2 (6), 471-474 4 2022
7. Қайта ташкил этилаётган юридик шахс каредиторлари ҳуқуқларини кафолатлари Жамият ва бошқарув 93 (3), 31-37 4 2021
8. ФК Кутлымуратов ҚАЙТА ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ АЛОҲИДА ШАКЛЛАРИДА ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МАЖБУРИЯТЛАРИНИНГ ЎЗГАРИШИ ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ 7 (1) 2022
9. K F.K. THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES IN PROTECTING THE RIGHTS OF CREDITORS DURING THE REORGANIZATION OF LEGAL ENTITIES Science and Education in Karakalpakstan 17 (2), 91-94 2021
10. Ф Кутлымуратов ЮРИДИК ШАХСНИ ҚАЙТА ТАШКИЛ ЭТИШНИ ҲАҚИҚИЙ ЭМАС ДЕБ ТОПИШ. ОДИЛ СУДЛОВ, 14-16 2021
11. Қ Бабаназаров, Ф Кутлымуратов, М Тлеумуратов РАДИАЦИЯ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАРТИБГА СОЛУВЧИ ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ МАНБАЛАРИ ВА УЛАРНИ МИЛЛИЙ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИГА ТАТБИҚ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ. ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА 29 (4 ... 2015
12. Ф Кутлымуратов, Н Кутлымуратова ЕР ЖЕТПЕГЕНЛЕР ОРТАСЫНДА ҚАРАЎСЫЗЛЫҚ ҲӘМ ҲУҚЫҚБУЗЫЎШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛЫЎ ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА 26 (1 ... 2015

13. ИЗ Қутлымуратов Ф К БАЗАР ҚАТНАСЫҚЛАРЫ ШӘРАЯТЫНДА ХОЖАЛЫҚ ШИРКЕТЛЕРИ ХУҚЫҚЫЙ СТАТУСЫНЫҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛелЕРИ ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА 25 (4 ... 2014

14. ТМБ Қутлымуратов Ф, З Исмаилова МИЙНЕТ ХУҚЫҚЫНДА ЖУМЫССЫЗЛЫҚ ТНСИНИГИ ХӘМ ОНЫҢ ХУҚЫҚЫЙ СЫПАТЛАМАСЫ. ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА 23 (2 ... 2014